

JENEVERBESSEN IN HET DRENTSE LANDSCHAP

Peter van Dijk, Leo Stockmann

Drente mag zich gelukkig prijzen nog verschillende groeiplaatsen van de jeneverbessen te hebben. Deze mooie struik-boom is typerend voor de Drentse heidegebieden. Dit artikel geeft naast algemene informatie ook enig inzicht in de biologie van deze soort.

Onafzienbare heidevelden bepaalden nog geen eeuw geleden het gezicht van Drente. Deze heidevelden dankten hun bestaan aan de invloed van de mens. De oudste heidevelden ontstonden al ca. 2500 jaar voor het begin van onze jaartelling. Door branden, kappen en begrazing door vee zijn de heidevelden uit het oorspronkelijk eiken-berkenbos ontstaan. Sterke uitbreiding vond plaats in samenhang met de ontbossing op grote schaal in de Middeleeuwen, waarna het heide-areaal in de 19e eeuw haar grootste omvang bereikte. Heide was onmisbaar voor de primitieve landbouw. Er werden schapen op geweid en de plaggen werden gebruikt als brandstof en (vermengd met schapemest) als mest voor de akkers (essen).

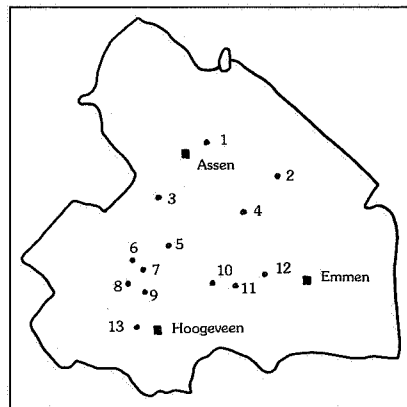
Maar evenzeer als het ontstaan van de heide een menselijke invloed had, zo had het verdwijnen van de heide dat ook. Door met name de "uitvinding" van de kunstmest rondom de eeuwwisseling waren schapen steeds minder nodig voor bemesting en dus werd het houden van schapen steeds minder van belang. Grote delen van het heideoppervlak kwamen braak te liggen. En juist in deze tijd zag de jeneverbes kans zich enorm uit te breiden. Zaden ontkiemden op de sterk afgegrasde en opengetrapte delen en de kiemplanten kregen de gelegenheid door te groeien, terwijl ze daarvoor meestal door de schapen werden opgevreten. En aldus ontstond het vertrouwde beeld: heidevelden met jeneverbessen, veelal verspreid staand maar ook plaatselijk dichtbijeen groeiend (we spreken dan van een struweel).

Van al die heidevelden is nu maar weinig meer over. Grootscheepse ontginningen tbv.

de moderne landbouw (mogelijk door de toepassing van machines) en woonkernuitbreidingen hebben ervoor gezorgd dat we nu ook in Drente de heide met zijn jeneverbessen speciaal moeten gaan opzoeken. Bijgaand kaartje geeft een overzicht waar zich nog jeneverbesstruwelen bevinden.

Degene die een jeneverbesstruweel bekijkt zal één ding direkt opvallen. Dat is de schijnbaar willekeurige verspreiding van de exemplaren over het terrein. Wie bovendien de exemplaren ook nog afzonderlijk wat nader bekijkt zal de grote onregelmatigheid in vorm ontdekken. Hoewel wat betreft groeivorm drie hoofdtypen worden onderscheiden, het zuilvormige, het struikvormige en het liggende type, blijkt in de praktijk dat de variatie binnen een bepaald type groot is. En zeker tussen het zuilvormige en het struikvormige type zijn de grenzen niet scherp. Dit alles staat in sterk contrast met bv. op rijen staande (aangeplante) en beheerde bomen in de dennen- of spartenbossen. In tegenstelling tot deze bossen hebben jeneverbessen zich vanaf hun ontkieming "vrijelijk" kunnen ontwikkelen op niet door mensen aangegeven plaatsen. Mensenhanden hebben de vorm (waarop weer en wind en biologische factoren als vraat vrij spel hebben gehad) niet gemodelleerd. Waar de jeneverbessen vrij dicht bijeen staan kunnen we dan ook spreken van een spontaan ontwikkeld natuurlijk bos en wel het enige type natuurlijk naaldbos dat Nederland rijk is.

In Drente komen de jeneverbessen voor op voedselarm stuifzand. In Overijssel vinden we populaties op voedselrijk leem en op voedselrijk rivierzand en in Zuid-Limburg op kalkbodems. Ook wat betreft de bodemvochtigheid is de jeneverbes niet erg kritisch. Zowel op een vochtige als op een droge bodem gedijt de soort met wellicht een lichte voorkeur voor laatstgenoemde. Dichtere struwelen vinden we op de drogere tot matig vochtige gronden; op natte bodems komt de jeneverbes meer verspreid voor. Mooie voorbeelden

Ligging van jeneverbespopulaties in Drente

- 1 Kampsheide (Rolde)
- 2 Drouwenerzand
- 3 Noord-Hijkerzand
- 4 Schoonlo
- 5 Ter Horsterzand
- 6 Kliploo
- 7 Reigersplas
- 8 Smitsveen
- 9 Kraloo
- 10 Balingen- en Mantingerzand
- 11 Meppen
- 12 Sleenerzand
- 13 Veluwenbos (Echten)

daarvan kunnen we zien op het Balingen- en Mantingerzand.

Insektenwereld

Naast de landschappelijke en botanische waarde zijn jeneverbesvegetaties van bijzondere betekenis voor de ervan afhankelijke insektenwereld. In een onderzoek in Engeland werden 37 inseksoorten gevonden die voor hun voedsel volledig afhankelijk zijn van de jeneverbesstruiken. Sommige van deze soorten hebben hun ontwikkeling zeer sterk aan de jeneverbes aangepast. Een voorbeeld

hiervan is het insect met de wetenschappelijke naam *Megastigmus bipunctatus*, een ook in Nederland voorkomende kleine wespachtige, waarvan de larven zich met jeneverbeszaden voeden. Wanneer de larve zich ontwikkeld heeft tot volwassen insect, knaagt dit zich door de zaadhuid naar buiten. De vrij vliegende volwassen insecten leven slechts enkele dagen; na de paring legt het vrouwtje mbv. een legboor eitjes in de zich ontwikkelende jeneverbeszaden vlak voordat de zaden beginnen te verhouten. Ook vond men dat er meer dan 70 insecten zijn die zich met de 37 van de jeneverbes afhankelijke soorten voeden.

Grote zaadverspreiding

Jeneverbessen zijn tweehuizig dwz. vrouwelijke en mannelijke bloeiwijzen bevinden zich op verschillende struiken. Tijdens de bloei, begin mei, dragen de mannelijke struiken talloze kleine kegeltjes, die grote hoeveelheden geel stuifmeel produceren die door de wind getransporteerd worden. De vrouwelijke bloeiwijzen zijn onopvallend, groen en klein,

Schape op het Drouwenerzand, op de achtergrond jeneverbessen

slechts 2 mm in doorsnede. Zaaddrijving bij jeneverbessen is een langzaam proces. Pas in de herfst van het derde groeiseizoen, bijna 2½ jaar na de bestuiving is het zaad rijp en kleuren de bessen blauw. Een bes bevat gemiddeld drie zaden. Bij de meeste naaldbomen worden geen bessen maar zaadkegels gevormd en worden de zaden, die vleugeld zijn, door de wind verspreid. Aan de littekens op de bes van de jeneverbes en de bouw van het steeltje is nog duidelijk te zien dat de bes in aanleg een kegel is. Bessen zijn een duidelijke aanpassing aan zaadverspreiding door vogels en worden in de herfst en de winter hoofdzakelijk door lijsterachtigen (met name grote lijster, kramsvogel, merel) gegeten. Het jeneverbeszaad kan hierdoor over grote afstanden verspreid worden, zodat nieuwe gebieden gekoloniseerd worden, zoals dit eind vorige eeuw in Nederland gebeurde. Door jeneverbessen gekoloniseerde terreinen kunnen steeds in verband gebracht worden met een in het verleden gereduceerde grondvegetatie, zoals bewerkstelligd door overbegrazing, overstuiving, verlaten akkers, afgebrande vegetaties of steile hellingen. Wanneer jonge jeneverbessen de eerste risikovolle levensjaren doorkomen, dan kan

na een jaar of tien de eerste reproductie plaatsvinden.

Bedreigingen

Jeneverbessen zijn langzame groeiers en kunnen enige schaduw verdragen. De komst van andere boomsoorten als grove den, eik of berk in struwelen leidt echter op den duur tot te sterke overschaduw van de jeneverbes, die dan het onderspit delft. Jeneverbessen kunnen deze natuurlijke ontwikkeling ontlopen door nieuwe terreinen te koloniseren. Duidelijk is dan dat goede zaadverspreiding van groot belang is.

Met de ontginning van de Drentse heidevelen verdwenen, zoals gezegd, ook veel jeneverbessen. Struwelen die op zeer onproductieve stuifzanden lagen bleven aanvankelijk gespaard maar werden in de dertiger jaren bedreigd door de aanleg van dennenbossen.

Mede dankzij inzet van natuurbeschermers van het eerste uur als Thijsse en Beyerinck werden een aantal mooie struwelen (oa. Lheebroekerzand) hiervoor behoord. Vanaf de zestiger jaren zijn op diverse plaatsen met goed resultaat jeneverbesstruwelen in staatsbossen van overschaduw ontdaan en op

Jeneverbessen op het Drouwenerzand

die manier bewaard gebleven. Opvallend is dat in veel jeneverbespopulaties jonge struikjes bijna geheel ontbreken. Uit een recent onderzoek door het Biologisch Station te Wijster naar de natuurlijke verjonging in een dertigtal populaties in Drente en Overijssel blijkt dat dit een algemeen verschijnsel is. In slechts één populatie was in de afgelopen 20 tot 30 jaar sprake van duidelijke verjonging; in de overige populaties ontbrak de jongste leeftijdsklasse nagenoeg volkomen. Het ontbreken van verjonging is des te opvallender daar waarvoor regeneratie gunstige plekken voldoende aanwezig lijken.

Een faktor van betekenis lijkt de zaadzetting. Hoewel vrouwelijke struiken meestal rijkelijk bessen dragen, blijkt dat in de jaren 1976 en 1980 t/m 1983 (de jaren van onderzoek) in de onderzochte populaties nauwelijks kiemkrachtig zaad gevormd werd. De oorzaak

daarvan is onbekend gebleven. Het is bekend dat jeneverbessen vegetatief

Een van de vele groeivormen van de jeneverbes

goed tegen zwaveldioxide bestand zijn maar het effect hiervan op de zaadzetting is niet onderzocht.

In België, Denemarken en Polen, waar eveneens sprake is van zure neerslag is in sommige jaren door populaties wel goed zaad geproduceerd.

Hoewel het mogelijk is dat in de toekomst nieuwe periodes van regeneratie optreden is het belangrijk dat het huidige jeneverbessenbestand in Nederland behouden blijft. Een bedreiging is dat jeneverbespopulaties, net als de monokultures van de tegenwoordige landbouw, kwetsbaar zijn voor biologische plagen. In 1980 was op het Balingen- en Mantingerzand sprake van een zware aantasting door rupsen. Ook kunnen populaties te lijden hebben van aantastingen door bladschimmels, waarvan sommige virulente stammen hele populaties van jeneverbessen kunnen vernietigen. Ook binnen het struweel op het Balingen- en Mantingerzand heeft een blad-schimmel enige jaren geleden vele jeneverbessen te gronde gericht, getuige de nog zichtbare "vlek van dode bomen". Door het ontbreken van regeneratie zullen jeneverbessen zich niet aan plagen kunnen aanpassen. Wat wel voorkomen kan worden is dat jeneverbessen verloren gaan bij het afbranden van de heide en door overschaduwning. Vroeger verhinderden schapen dat de natuurlijke ontwikkeling naar een ander bos zich voltrok. Nu moet menselijk beheer dat voorkomen, willen we over een jaar of twintig in Drente nog jeneverbesstruwelen hebben. Jammer genoeg blijft vooral op partikulier terrein dit noodzakelijke beheer meestal achterwege.